

**НАБУТКИ ЧИНУ СВЯТОГО ВАСИЛЯ ВЕЛИКОГО
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ГАЛУЗІ КНИГОВИДАВНИЦТВА
ТА ЇХ НИЩЕННЯ РОСІЙСЬКИМ САМОДЕРЖАВСТВОМ
наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.**

***Постановка проблеми.** Уніатська церква на теренах Правобережжя до її самодержавно-православної ліквідації набула значний потенціал у галузі книговидавництва. Ця діяльність ЧСВВ, справивши значний вплив на духовну культуру автохтонного населення, стала вагомим його внеском у плекання національної культури. Саме тому особливої уваги заслуговують ті фактори, які з часом призвели до нищення уніатського книгодрукування та його наслідків.*

***Стан розробленості теми.** Дослідження книговидавничої діяльності ЧСВВ знайшло фрагментарне висвітлення в російській історіографії XIX ст., представники якої не лише піддавали критиці видавничі набутки уніатів (А.Хойнацький), а й навіть ставили під сумнів функціонування василіанських типографій (Ю.Тиховський). У сучасній вітчизняній історіографії вказаної теми поважне місце займають ґрунтовна студія Я.Запaska і Я.Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні», а також же третій том «Українська культура другої половини XVII – XVIII ст.» фундаментального п'ятитомного видання «Історія української культури». Крім того, значимим для нашого дослідження став науковий доробок В.Білик, О.Булиги, А.Гудими, Н.Стоколос, П.Шкраб'юка, що проливає світло на становлення і розвиток окремих василіанських видавничих осередків. Водночас, відсутність комплексного дослідження про набутки ЧСВВ у галузі книговидавництва та їх нищення російським самодержавством наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. спонукала авторку звернутися до більш докладного студіювання вказаної проблеми.*

***Об'єктом** даної наукової статті є книговидавнича діяльність Чину святого Василя Великого, а **предметом** – її набутки та поступове нищення російським самодержавством наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. **Мета дослідження:** проаналізувати досягнення ЧСВВ у галузі книговидавництва та з'ясувати основні причини, методи та наслідки їх нищення. Відтак, завданнями дослідження постають:*

- *проаналізувати становлення і розвиток видавничих осередків ЧСВВ;*

* Шеретюк Р.М. — кандидат історичних наук, завідувач кафедри мистецтвознавства і культурології Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету.

- дослідити трансформації у книговидавничій діяльності ЧСВВ, що були зумовлені геополітичними процесами на Правобережжі, та їх вплив на функціонування його видавничої мережі;
- з'ясувати причини, методи та наслідки поступової ліквідації василіанських видавничих осередків у контексті релігійно-церковної політики Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

Основний зміст статті. Одним із пріоритетних напрямів діяльності Чину святого Василя Великого, що позначений вагомими здобутками у духовно-культурному житті Правобережжя, стала книговидавнича справа. Василіанські друкарні, які діяли у Вільні, Уневі, Почаєві, Супраслі та інших місцях, долучилися до внеску римо-католицьких чернечих орденів у справі радикальної зміни ставлення до книги на українських землях. У православ'ї вона продовж століть усвідомлювалася переважно як предмет культовий, сакральний, а з розвитком освіти поступово відбувалася її закономірна десакралізація – книга перетворювалася у необхідне знаряддя пізнання [Стоколос Н.Г. Освітня діяльність католицьких чернечих орденів в Україні (XVI-XVIII ст.): культурологічний аспект // Роль християнства в утвердженні освіти, науки та мистецтва: історія, уроки, перспективи: Науковий збірник. – Рівне, 2000. – С. 69].

Одним із перших уніатських видавничих осередків була друкарня у Вільні при монастирі Пресвятої Трійці. Про її діяльність вітчизняним дослідникам, на жаль, нині відомо дуже мало. Водночас з'ясовано, що з 1623 по 1829 рр. вона випустила 172 богослужбових друкованих видання, серед яких: «Наука яко вірити... от єдиного з отцов в монастирі виленском... видана» (1628), «Наука о седми тайнах церковних» (1630), «Часослов» (1670), великий «Служебник» (1692) [Шкраб'юк П. Монаший Чин Отців Василіан у національному житті України. – Львів, 2005. – С. 89-90].

Унівська василіанська друкарня впродовж першого періоду своєї діяльності (1648-1699) спеціалізувалася головним чином на виданні богослужбових книг малого формату. За твердженням Я.Ісаєвича, це пояснювалося тим, що її керівництво усвідомлювало, як складно буде конкурувати унівським виданням із літургійними друками більших видавничих осередків [Ісаєвич Я.Д. Монастирське друкарство Правобережжя: Унів і Почаїв // Історія української культури: У 5 томах. – Т.3. – С. 777]. Попит на малоформатні видання був досить значним, бо в них «тоді любувалися побожні панянки, пані й пани шляхта» через їх зручність, адже «весь такий молитовничок уміщався у легко видовженому кулакові лівої руки» [Початки книгопечатання на землях України: В пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573-4 р. – Жовква, 1924. – С. 44]. Думається, що орієнтація Унівської василіанської друкарні на видання молитовників невеликого формату була пов'язана не лише з попитом на них певних прошарків населення Правобережжя, а й свідчить про зв'язок уніатського книгодрукування з традиціями Римо-католицької церкви, зокрема її практикою використання саме цього типу книг.

Однак не лише розміри друків були прикметними у діяльності Унівської василіанської друкарні. Важливо наголосити, що видрук богословських, катехитичних та релігійно-моралізаторських творів відбувався переважно на українській мові. Такими були, зокрема, україномовні твори Феодосія Софоновича «Виклад о церкві» (1670) і Йосифа Шумлянського «Зерцало до преїзрінія і латвійшого зрозуміня віри святой» (1680), а також літературно-богословські студії Кирила Транквіліона Ставровецького «Зерцало богословїї» (1692) та «Євангеліє учительне» (1696) [Запаско Я.П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574-1700). – Львів, 1981. – С. 83, 96, 106, 110]. Крім того, 1685 р. з Унівської друкарні вийшло україномовне видання «Катехисіс албо наука християнская вкоротць з розных авторов зобрания, в дієцезіей Премыской за благословенієм... Іннокентія Винницького... оголошенная», у якому досить доступно за схемою «питання – відповідь» подавався виклад основних християнських віросповідних засад для пересічного парафіянина [Там само. – С.99]. Зрештою, унівськими василіанами було підготовлено до друку та двічі видано українською мовою «Буквар» (1681 і 1698 рр.) [Там само. – С. 96, 113].

Після тривалої перерви (1700-1732), Унівська друкарня продовжила видання україномовних релігійно-повчальних творів. У цьому контексті особливу увагу привертають її друки виразного місійно-практичного характеру: «Собраніє припадков краткое и духовным особам потребное...» (1732) та «Поученіє о святых тайнах, о добродітеліх богословских, о заповідіх божіх, о заповідіх церковних, о гріхах...» (1745) [Запаско Я.П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина перша (1701-1764). – Львів, 1984. – С. 48, 69]. Водночас, додані до українських і деяких слов'янських видань паралельні переклади польською мовою, робили ці василіанські книги доступними не лише ополяченим українцям-уніатам, а й полякам – римо-католикам Правобережжя [Початки книгопечатання на землях України: В пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573-4 р. – Жовква, 1924. – С. 46].

На особливу увагу заслуговує питання художньо-мистецького оформлення василіанських видань. Варто зазначити, що декоративні оздоблення друкованих видань Унівської друкарні, їх шрифти та орнаментика, які, на думку окремих дослідників, за естетичним рівнем перевищували видання друкарні Львівського братства, є значним внеском у розвиток граверства в Україні. Загалом Унівська друкарня підготувала і випустила впродовж усього періоду свого функціонування під патронатом ЧСВВ 69 видань [Шкраб'юк П. Монаший Чин Отців Василіан у національному житті України. – Львів, 2005. – С. 92-93, 101].

За 116 років свого існування вагомими здобутками позначена видавнича діяльність ще одного видавничого осередку василіан - Супральської друкарні (1689-1805). Відомо, що нею було підготовлено до друку та видано 181 книга [Там само. – С. 93-95].

Та найбільш потужною з василіанських друкарень Правобережної України була Почаївська, заснована на початку 30-х рр. XVIII ст. За підрахунками

дослідників, у період з 1734 по 1800 рр., тобто в так звану уніатську добу свого існування, вона діяла найбільш активно: за цей час тут було видано 394 найменування книг церковнослов'янською, українською, польською та латинською мовами [Білик В. Видавнича діяльність почаївських василіан в період ліквідації Греко-Католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – 30-ті рр. XIX ст.) // Волинський музей: історія і сучасність: Науковий збірник. – Луцьк, 2004. – С. 297]. Перевага в ній надавалася в першу чергу видрукам богослужбової літератури. Це були: «Служебник» (1734), «Псалтир» (1737), «Молитвослов» (1748), «Акафісти...» (1756), «Апостол» (1759), «Требник» (1760), «Часослов» (1793) та ін.

Важливим напрямом книговидавничої діяльності почаївських василіан було також видання літератури для мирян. До таких видань слід віднести твори догматичного і моралізаторського змісту, спрямовані на роз'яснення парафіянам основних віроповчальних засад церкви. Серед таких: «Слово к народу католическому чрез монахов чина св. Василия Великого в провинции Полской...» (1765, 1768, 1778), студія М.Ольшавського «Слово о святом между восточною и западною церковію соединеніи...» (1769), «Сімя слова божія, на ниві сердец человеческих сіянного...» (1772), «Краткое на краткія вопросы и отвіти способом катихизма...» (1776), «Поученіе о обрядах христіанских...» (1779), двічі видана праця Ю.Добриловського «Науки парохіальнія...» (1792).

Зауважимо, що всі ці друки укладені мовою, близькою до української народної мови «во удобное всякому того поразумініе» [Запаско Я.П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина друга (1765-1800). – Львів, 1984. – С. 13, 27, 33]. На думку А.Гудими, переважання книг церковнослов'янською та українською мовами у видавничій продукції ченців-василіан Почаївського монастиря пояснюється тим, що серед них було чимало тих, хто прагнув підтримати в народі національну свідомість і традиції. Саме тому уніатські друки, зокрема, церковні проповіді українською мовою та інші видання богослужбового, проповідницького, катехизисного та господарського змісту мали виразний національний характер [Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства. – Тернопіль, 2003. – С. 24-25].

Водночас із Почаївської василіанської друкарні виходили книги цілком світського характеру, зокрема poradник «доброго тону» для молоді «Політика свіцкая от иностранных ауторов вкратці собранная, младым приличная всім же обще благопотребная» (1770), праця І.Ленкевича «Книжица для господарства...» (1788) та польськомовна «Аптека домова...» (1788).

На особливу увагу заслуговує видання нею наукових студій з філології, педагогіки, філософії, математики, логіки, психології, космології, фізики та історії польською та латинською мовами. Ці книги користувалися значним попитом, оскільки їх потребувало все шкільництво на Правобережжі, незалежно від конфесійної приналежності учнів. Водночас вони були незамінною ланкою між тогочасною західноєвропейською наукою та культурно-освітнім простором України.

Аналіз динаміки видавничої діяльності Почаївської василіанської друкарні, проведений авторкою на основі ґрунтовної праці Я.Запаса і Я.Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні», показав, що в 30-50 рр. XVIII ст. вона здійснювала видання 1-2 друків на рік. У 60-ті рр. XVIII ст. їх кількість зросла до 4-5. Надзвичайно плідними були 70-ті рр. XVIII ст.: у цей час Почаївська друкарня готувала до друку щороку вже близько 14 назв книг. Приблизно такі ж показники її роботи збереглися і в наступні десятиліття. Зазначимо, що напередодні приєднання Правобережної України до Російської імперії внаслідок третього поділу Польщі (1795 р.), василіанська друкарня в Почасві працювала досить потужно. Так, у 1793 р. вийшло 18 видань, а в 1794 р. – 14. Відтак, по суті, це був час розквіту її діяльності.

Наголосимо, що почаївські друки уніатського періоду відзначалися високим рівнем поліграфічного виконання. Вони були прикрашені гравюрами відомих митців того часу: Йосипа та Адама Гочемських, Федора Стрільбицького, Івана Филиповича, Федора Охрімовського та інших відомих граверів. О.Булига, аналізуючи видання Почаївської друкарні зі складу фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею (всього в ній їх 45 примірників), зазначає, що після 1831 р. (тобто повернення Почаївської Лаври православним) вони не тільки кількісно, але й якісно поступаються своїм попередникам. На його думку, це ще раз підтверджує той факт, що монастирська друкарня найплідніше працювала саме у період юрисдикційної приналежності Уніатській церкві [Булига О.С. Друкарня Почаївського Свято-Успенського монастиря. Аналіз видань із збірки Рівненського краєзнавчого музею // Роль християнства в утвердженні освіти, науки та мистецтва: історія, уроки, перспективи. Науковий збірник. – Рівне, 2000. – С. 52-53].

Геополітичні трансформації Речі Посполитої у 70-90-х рр. XVIII ст. та їх вплив на становище Уніатської церкви призвели до радикальних змін і в галузі уніатського книговидавництва. На новоприєднаних до Російської імперії теренах починає діяти виданий 27 липня 1787 р. імператорський указ Катерини II, за яким «друкування книг церковних і таких, що до закону православного стосуються, присвоєно єдино типографіям духовним, що у веденні Святішого Синоду знаходяться» [Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.103. – Арк.7].

Водночас поступово розгортається спрямований тиск царизму та Синоду на видавничу діяльність та книгодрукування. Імператорський указ від 16 вересня 1796 р. запроваджував низку заходів, спрямованих «на припинення всіляких незручностей, що зустрічаються від вільного і необмеженого друкування книг» [Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т. XXIII. – №17.508. – С. 933-934]. За ним, у містах Санкт-Петербурзі, Москві, Ризі, Одесі і на Радзивилівській митниці Подільської губернії, «до яких виключно привіз іноземних книг по виданому знову тарифу дозволений», були засновані «цензури», куди входили одна духовна і дві світські особи. По-друге, ліквідовувалися приватні типографії, за виключенням тих, що отримали «особливий дозвіл» від уряду. По-третє, як зазначалося в цьому документі, «ніякі книги, написані чи перекладені в

державі нашій, не можуть бути надруковані в якій би то не було типографії, без огляду від однієї з цензур» і «схвалення, що в таких творах чи перекладах нічого закону Божому, правилам державним і моральності противного не знаходиться» [Там само. – С. 933]. Крім того, цей указ зобов'язував Синод і єпархіальних архієреїв встановити нагляд за типографіями, що знаходилися у їхньому підпорядкуванні, та здійснювати огляд книг, які вони видавали. Привертає увагу заключна теза указу російської імператриці, де наголошувалося на «точному і пильному нагляді, аби всі ці розпорядження виконані були обов'язково, щоб будь-які зловживання були відвернені і припинені, і щоб винні... законному судові і стягненню піддані були» [Там само. – С. 934].

Зрозуміло, що така політика російського уряду досить швидко позначилася на діяльності уніатських типографій. Так, зокрема, ще 15 листопада 1795 р. до Почаївського василіанського монастиря прибув титулярний радник Гладко, котрий, виконуючи урядові інструкції, здійснював опис уніатських церков і монастирів. Провівши ревізію продукції Почаївської уніатської друкарні, Гладко заборонив тамтешнім ченцям друкувати і розповсюджувати її [ДАЖО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.103. – Арк.2]. Головною причиною такого розпорядження чиновника було те, що «в ній (Почаївській друкарні. – Авт.) друкуються різні, в тому числі і такі, що вміщують сповідання уніатської віри духовні книги, які, поширюючись, можуть іноді, особливо серед простого народу, викликати заперечення, що не відповідають бажаному схилянню (переходу уніатів до Російської православної церкви – Авт.)» [Там само. – Арк.1].

З огляду на цю заборону, суперіор (настоятель. – Авт.) Почаївської обителі Амброзій Гнатович звернувся з проханням про вирішення цієї справи до Подільського губернатора М.О. Вердеревського. Той, у свою чергу, порушив клопотання про дозвіл почаївським василіанам видавати книги та продавати їх перед єпископом Подільським Іоаннікієм, підкріплюючи його каталогом «книг, надрукованих в типографії Почаївській» [Там само. – Арк.2-2,зв.]. Всього у представленому владиці Іоаннікію списку містилося 72 найменування книг. Вказані до них ціни дозволяють зробити окремі зауваження. Так, найбільш дорогими і ошатно виконаними були видання «Мінеї на весь рік» (120 злотих), «Євангеліє Велике» (84 злотих), «Біблія» (55 злотих). З найдешевших, а відтак, найдоступніших для пересічних парафіян, були «Обряди церкви східної» (1 злотий 10 грош), «Грамматика Російська» (2 злотих), «Акафіст російсько-польський» (2 злотих 15 грош) [Там само. – Арк.4, зв - 5].

Зрештою, як дізнаємося з листування між губернатором і єпископом, останній цю справу «сам собою» вирішити не міг. А тому він звернувся в Синод за відповідними «резолуціями». Однак свої міркування з цього приводу він все ж виклав у листі до губернського очільника Вердеревського. Цей клірик зокрема писав, що «означена Почаївська Василіанська типографія хоча й називалася духовною, та для видання в ній духовних книг ніякого не мала відношення до Святішого Синоду, а належала в тому до свого Уніатського єпископа Луцького і Острозького Стефана Левинського; а звідси і могли при друкуванні цих духовних

книг увійти до них Православної нашої церкви противні і суперечливі вислови» [Там само. – Арк.7]. Саме тому владика рекомендував Подільському губернаторові, щоб «до отримання від Святішого Синоду указу, попередити кого слід, аби друкування знову і продаж надрукованих книг у зазначеній типографії дозволені не були» [Там само. – Арк.7, зв.].

Хоча видавнича діяльність Почаївської друкарні була тимчасово заборонена, вона, тим не менше, активно видавала й поширювала серед населення уніатські друки. Зрештою, інакше в цей час не могло і бути, оскільки в них була повсякденна потреба: Уніатська церква станом на 1796 р. мала 1.398.478 вірних та 1.388 парафіяльних церков [Ленцик В. Українська католицька церква в Росії до її ліквідації (1772-1839/75) // Берестейська унія (1596-1996): Статті й матеріали. – Львів, 1996. - С. 98.]

10 березня 1796 р. у канцелярію православного єпископа Брацлавського і Подільського Іоанникія надійшов рапорт від благочинного Кременецької округи Леонтія Дверницького. У ньому до відома владики доносилося про надруковані «в монастирі Почаївському повчання, які у кожній церкві знаходяться, і священники уніатські щотижнево їх проповідували, і вмовляли народ, щоб Рим, і Папу, котрий в ньому перебуває, більше всіх шанували» [ДАЖО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.1]. Як реакція на цей рапорт з Брацлавської духовної консисторії в Подільське губернське правління надійшло розпорядження про заборону видруку «цих уніатських повчань» «зادля припинення таких спокус», про що негайно був поінформований генерал-губернатор Правобережжя Т.І. Тутолмін [Там само. – Арк.1, зв. - 2].

Лише у травні 1800 р. вийшов указ імператора Павла I на ім'я митрополита С.Сестренцевича «про дозвіл в Почаївській духовній типографії та інших єпархіях, що підлягають відомству Юстиць-Колегії Римо-католицького департаменту друкувати книги, духовні під наглядом місцевих архієреїв, а світські – під наглядом Санкт-Петербурзької цензури» [Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.382. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.49]. Згідно з ним, від С.Сестренцевича вимагалось, щоб він «від себе зробив розпорядження всім єпархіальним архієреям, котрі знаходяться в підпорядкуванні цього департаменту, аби вони найсуворіший мали нагляд, щоб книги церковні для Римо-Католицьких церков... не друкувались без їх дозволу і схвалення, а громадянські відсилалися б у цензуру» [Там само]. Водночас у цьому імператорському указі наголошувалося, щоб «усі типографії не осмілювалися самі собою друкувати книги церковні духовні православного Греко-російського сповідання, оскільки вони виключно представлені розгляду і опіці Святішого Синоду». За невиконання таких «височайших» приписів, як зазначалося в документі, «винні будуть підлягати найсуворішому стягненню» [Там само. – Арк.49, зв.].

Вже 13 травня 1800 р. з канцелярії митрополита С.Сестренцевича вийшло відповідне розпорядження «Луцькому уніатських церков Єпископу і Кавалеру» С.Левинському, яке містило вказівку, щоб «у всіх місцях..., де тільки випускаються книги, світські надсилалися в громадянські цензури, а для духовних поставлені були

в кожному особливій цензори, котрих можна всіх підпорядкувати одній головній цензурі під безпосереднім наглядом митрополита» [ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.54-55].

Відтак, після майже п'ятирічної перерви (1795-1800), Почаївська уніатська типографія продовжила свою діяльність, що контролювалася відтепер цензорами і перебувала під пильним наглядом духовних ієрархів. Тим не менше, в окремих дореволюційних дослідників її книговидавничча продукція в цей період викликала нарікання, адже вона «друкувала зіпсовані уніатами богослужбові книги» [Тиховский Ю. Мнимая типография Почаевского монастыря (с конца XVI до 1-й четверти XVIII в.). – К., 1895. – С. 32]. Протилежних поглядів дотримувався А.Хойнацький, який, здійснивши ґрунтовний аналіз видань почаївських василіан, стверджував, що «за виключенням служебників і требників, інші богослужбові книги, що друкувалися в колишній Почаївській василіанській типографії, вміщують в собі досить незначні відступи від таких же православних книг» [Хойнацкий А.Ф. Православие и уния в лицах, или Преподобный Иов, игумен Почаевский и глаголемый униатский святой, Иосафат Кунцевич. – Почаев, 1883. – С. 20].

Важливо наголосити на тому, що хоча Почаївська друкарня була уніатською, вона нерідко передруковувала богослужбові тексти з православних видань. Більше того, виданий нею переклад твору Фоми Кемпійського «О подражаніи Христу» (1764) невдовзі був переписаний і відредагований російським православним священником – протопопом Стефаном Светлим-Забелкіним. Відтак, за висловом Я.Ісаєвича, «представники конфесій, які в публічному житті декларували непримиренність, цінували взаємну релігійно-культурницьку працю» [Ісаєвич Я.Д. Монастирське друкарство Правобережжя: Унів і Почаїв // Історія української культури: У 5 томах. – Т.3. – С. 781]. Показовими у цьому контексті є дружні стосунки та співпраця префекта (керівника) Почаївської друкарні Спиридона Коберського з керівником Києво-Печерської друкарні Іюстином наприкінці XVIII ст. Вони, «враховуючи свою належність до однієї нації і давнє знайомство», домовилися про спільні видання двох друкарень [Там само. – С. 782].

Саме тому, хоча Синод заборонив книгодрукування українською мовою, Почаївська типографія, контрольована уніатським ЧСВВ, у цей час активно друкувала й поширювала по всій Україні україномовні церковні видання. Київському митрополиту Г.Банулеско-Бодоні стало відомо, що чимало цих книг вигідно й без перешкод реалізується в Києві і по всій Центральній Україні. Розгляд цієї справи показав, що в Київ з Почаєва надходили впродовж тривалого часу великі транспорти книжкової продукції Уніатської церкви у вигляді аркушів без оправи, які брошурувалися в Києво-Печерській Лаврі, а потім розсилалися православними ченцями для продажу по всій Україні [Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3. Православ'я в Україні / За ред. А.Колодного, В.Климова. – К., 1999. – С. 201-202].

Офіційний розгляд «почаївської справи» головний наголос зробив саме на проблемі «захисту православно-канонічної території від проникнення католицьких й уніатських впливів, на упорядкуванні продажу неправославних видань», обійшовши головне, що лежало в її основі, - величезний потяг українського народу

до книги рідною мовою, а також те, що офіційно й насильно переведені в російське православ'я українці Правобережжя не бачили будь-якої канонічної, обрядової різниці між православ'ям й уніатством, оскільки ці конфесії були однообрядовими [Там само].

Польське повстання 1830-1831 рр. змусило російський царат не лише вжити низку запобіжних заходів, спрямованих на подолання певної «відчуженості» правобережних теренів та надійне «прив'язання» їх до Російської імперії, а й пришвидшити реалізацію «наново перероблених», однак насправді - старих планів ще Катерини II знищити Уніатську церкву. Відтак, для російського самодержавства польське повстання стало не стільки причиною, скільки нагодою втілити у життя його давні наміри ліквідувати уніатство як силу, що заважала остаточному злиттю Правобережжя з Росією.

У маніфесті «Про новий порядок управління і утворення Царства Польського» від 14 лютого 1832 р. імператор Микола I заявив зокрема про свій намір, «щоб Царство Польське, маючи особливе, відповідне його потребам управління, не переставало бути нероздільною частиною Імперії Нашої, і щоб віднині жителі його складали з росіянами єдиний народ згідних братій» [ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1832. – Т. VII. - №5.165. – С. 84].

Одним із перших наслідків цілеспрямованих у цьому контексті кроків уряду стала ліквідація в 1832 р. Чину святого Василя Великого, маєтки якого були конфісковані на користь держави або призначені православним відомствам. Аналізуючи становище ЧСВВ у цей час, С.Мудрий писав, що з «великого Василянського Чину, що в середині XVIII ст. (1772) нараховував на цьому просторі 1235 ченців, з них 950 священників, залишилися хіба що рештки під австрійською займанщиною» [Мудрий С., владика ЧСВВ. Нарис історії Церкви в Україні. – Івано-Франківськ, 1999. – С.380]. «А вже 1839 р. осталися по них тільки монастирські тюрми у Тороканах, Битені, Ляді, Тадуліні, Орші, Любарі, Загорові, Тригір'ї тощо та своєрідний екзильний монастир в далекому Курську для найтвердіших з-поміж «опірних» василіан і згодом... розкинені по всій імперії місця їхнього повільного конання і забутих гробів», - так досить емоційно висловився у своїй монографії М.Ваврик [Ваврик, М., о.ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василянського чина XVII – XX ст. – Рим, 1979. – С. 61].

Серед репресивних заходів царату було також посилення контролю над видавничою діяльністю типографій в імперії. Зокрема, указ Миколи I від 25 березня 1831 р. висував вимогу, «щоб всім наглядачам державним і всім утримувачам приватних друкарень було покладено в обов'язок представляти в III-є Відділення Власної Його Імператорської Величності Канцелярії по одному екземпляру всіх у Імперії друкованих газет, журналів і альманахів, негайно по виході їх у світ» [ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1832. – Т. VI. - №4.451. – С. 266].

Згідно імператорського указу від 14 жовтня 1833 р., Російській православній церкві була передана Почаївська чернеча обитель, яка «в несприятливі для православ'я часи, зробилася Уніатським Василянським монастирем, і в цьому становищі довго користувалася терпимістю Російського Уряду, врешті, внаслідок

подій, що залежали від нових її мешканців, праведною долею Божою, ... повернена до первісного свого призначення» [ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1834. – Т. VIII. - №6.492. – С. 587-588]. Відтак, була ліквідована й Почаївська василіанська друкарня.

Ліквідація ЧСВВ на Правобережжі дала змогу проімперським силам здійснити наступний крок у знищенні уніатства – скасування його церкви. Під прикриттям «боротьби з латинством і полонізмом» урядом і уніатською ієрархією, очолюваною Й.Семашком, була проведена низка заходів, спрямованих на поступове «відновлення по Греко-Уніатських Церквах обрядів Богослужіння і постанов Греко-Східної Церкви у всій їх чистоті», зокрема замість уніатських «впроваджувалися богослужбові книги московського друку» [Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні. – С. 33-34].

Безпосередній учасник тих подій архієпископ Антоній, котрий служив у Литовській єпархії, у своїх спогадах писав, що, виконуючи вказівку керівництва, «правління Литовської семінарії звіряло служебники московський і уніатський з грецьким». Як згодом виявилось, «з грецьким текстом було згідне молитвослів'я уніатське, за виключенням згадування про папу римського і додатку до символу віри: і від Сина; однак був незгідний опис обрядових дій, які уніати ще більше перекрутили на ділі, ніж вони були перекручені уніатськими служебниками; служебники ж московського видання згідні з грецьким текстом і в молитвослів'ї, і в описі обрядових дій [Антоний, архієпископ. О греко-униатской церкви в Западном крае // Русский вестник. – 1864. – Т.53. – С. 327].

Саме тому постанова 1834 р. зобов'язувала уніатських священиків користуватися лише служебниками московського видання 1831 р. Близько трьох тисяч таких книг було наказано відправити в Білоруську та Литовську єпархії за поміркованою ціною. З місць почали надходити масові протести проти введення нових служебників. Ці видання почали повертати назад, а ті, що прийняли, не використовували. Були навіть масові звернення уніатських священиків до самого царя з проханням про обладнання друкарень для видання уніатських духовних книг у 1838 р. Як писав архієпископ Антоній, «деякий рух» уніатського духовенства пояснювався тим, що воно цілком усвідомлювало підтекст цієї «заміни» та розуміло, що «прийняття московських служебників є акт приєднання до православ'я» [Там само]. Однак проти непокірних почалися репресії. Поліції було доручено неослабно стежити, щоб священики дотримувалися нових книг московського друку і від них не відступали. Кліриків, які не погоджувалися приймати нові служебники, переводили в дяки і навіть паламарі. 18 червня 1839 р. Литовська консисторія видала постанову про вилучення з церковного ужитку й спалення уніатської літератури, залишивши по одному-два примірники для бібліотеки єпархіальної семінарії [Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні. – С. 35-36].

Висновки. Отже, книговидавнича справа стала однією з пріоритетних галузей діяльності ЧСВВ. Саме тому впродовж XVIII ст. на Правобережжі постала розгалужена мережа василіанських видавничих осередків (Вільно, Унів, Супрасль

та ін.), найпотужнішим із яких була Почаївська друкарня. Діяльність останньої виходила далеко за вузькоконфесійні межі, зокрема, почаївські видання розповсюджувалися не лише серед уніатського, але й православного населення України й навіть поза її межами. Більше того, розвинуті духовно-культурні зв'язки між уніатськими та православними чернечими осередками, що вели активну видавничу діяльність, сприяли налагодженню творчої співпраці та навіть появі спільних видань. Все це, безумовно, справило потужний вплив на розвиток української культури в цей час. Почаївська василіанська друкарня, звертаючи особливу увагу на запити й потреби автохтонного населення, видавала богословські та релігійно-моралізаторські книги мовою, близькою до народнорозмовної української. Відтак, свідомо чи несвідомо, але, по суті, керівництво цієї друкарні протистояло латинізації обряду і полонізації в регіоні. Саме у цьому полягає вагомість внеску василіанських видавничих осередків у плекання національної культури.

Геополітичні трансформації Правобережжя внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) призводять до радикальних змін у функціонуванні Уніатської церкви, зокрема й у галузі василіанського книговидавництва. Царат, реалізуючи низку заходів, спрямованих на надійне «прив'язання» правобережних теренів до Російської імперії, серед яких стояло питання знищення Уніатської церкви, здійснив репресивні акції щодо василіанських друкарень. Всі вони поступово були ліквідовані або переведені у підпорядкування православного духовенства. Відтак, набутки (особливо світський струмінь) уніатських видавничих осередків на Правобережжі, що діяли в контексті європейських тенденцій того часу, за декілька десятиліть панування російського самодержавства були майже знищені.

Анотації

У статті Руслани Шеретюк досліджено книговидавничу діяльність інтелектуального ядра Уніатської церкви - Чину святого Василя Великого (ЧСВВ), вплив на неї геополітичних трансформацій, пов'язаних з поділами Польщі, а також з'ясовано причини, механізми та наслідки поступової ліквідації василіанських видавничих осередків.

Ключові слова: *Уніатська церква, Чин святого Василя Великого, василіанські типографії, богослужбова література, цензура, Почаївська василіанська друкарня.*

В статтє Р.Шеретюк «Достояния Чина святого Василия Великого на Правобережной Украине в книгоиздательской отрасли и их уничтожение российским самодержавием в конце XVIII – в первой половине XIX в.» исследовано книгоиздательскую деятельность интеллектуального ядра Униатской церкви – Чина святого Василия Великого (ЧСВВ), влияние на нее геополитических трансформаций, связанных с разделами Польши, а также выяснены причины, механизмы и последствия постепенной ликвидации василианских издательских центров.

Ключевые слова: *Униатская церковь, Чин святого Василия Великого, василианские типографии, богослужбная литература, цензура, Почаевская василианская типография.*

Ruslana Sheretyuk: The possessions of the rank of Saint Vasylyi the Great on the right bank of Ukraine in the sphere of publishing and the destruction of them by Russian autocracy at the end of 18th century – the first part of the 19th century. In Ruslana Sheretyuk article «The possessions of the rank of Saint Vasylyi the Great on the right bank of Ukraine in the sphere of publishing and the destruction of them by Russian autocracy at the end of 18th century – the first part of the 19th century» examined the publishing house activity of intellectual nucleus of the Uniat Church – the rank of Saint Vasylyi the Great (RSVG) and the effect of geopolitical transformations which are connected with the allotment of Poland on it; cleared up the reasons, the works and the results of gradual elimination of Vasylian publishing centres.

Keywords: *the Uniat Church, the rank of Saint Vasylyi the Great, Vasylian printing houses, divine literature, censorship, Pochaiv-Vasylian publishing house.*

Я. Стоцький* (м. Тернопіль)

УДК 94 (477.83)

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ЧИНУ СВ. ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО: ВІД ДОБРОМИЛЬСЬКОЇ РЕФОРМИ ДО НАШИХ ДНІВ

Важливе місце - не тільки в церковному житті, але й в суспільному – займало й займає чернецтво. Його глибинну роль для розбудови тоді ще Унійної Церкви (З'єднаної Церкви) майже одразу після Берестейської унії зрозумів майбутній митрополит цієї Церкви Йосиф Велямин Рутський (1613-1637 рр.), який у першій чверті XVIII століття розрізнене (нецентралізоване) українське і білоруське чернецтво зреформував в один централізований Чин св. Василя Великого. Чин зайняв провідне місце як у церковній розбудові греко-католицизму, так і в суспільному житті українців і білорусів.

Але бездержавність українців, вплив на їхню долю держав-поневоловачів призвела до поступового занепаду церковного і монастирського життя. Останнє впродовж двадцяти двох років виправляла і відроджувала Добромільська реформа. На життя Галицької провінції ЧСВВ випали трансформаційні фази падінь і злетів. Особливо вони відчутні в XX столітті у Галицькому регіоні України де відбувалися зміни окупаційних режимів (австро-угорського, польського, німецького, більшовицько-радянського), етнічні й конфесійні трансформації, які повсякчас супроводжувалися людськими жертвами і матеріальними втратами. Цього не могли не уникнути й монахи василіяни Галицької провінції. В роки свого розквіту, як і в теперішній час, Чин зростав і числом ченців, і кількістю монастирів та резиденцій не тільки на території провінції, але й за її межами. В українському

* Стоцький Я.В. – доктор історичних наук, професор кафедри психології у виробничій сфері Тернопільського національного технічного університету ім. І.Пулюя.